

VENELASTEST EESTIS, VENESTUSAJAST JA ÜHISKONNA MODERNISEERUMISEST

Ärkamisajale järgnenud venestamise perioodi on kombeks kujutada läbivalt sünetes toonides. Tegelikult oli ajajärk üldiselt pigem positiivne – ühiskond moderniseerus ning kasvasid nii eestlaste osakaal elanikkonnas kui ka tähtsus selles. Peaaegu et võiks panna võrdusmärgi tolle esimese, vahetult ärkamisajale järgnenud ja vaatamata 1905. aasta revolutsiooni tekitatud väikesele vahele kuni Esimese maailmasõjani kestnud venestusaja ning teiselt poolt ühiskonna moderniseerumise vahele. Sellesse aega jäävad paljude poolkeskaegsete struktuuride ja seaduste kõrvalelukkamine, kiire majandus-, kultuuriline ja olmeline areng, linnastumine, valimisõiguse järkjärguline laienemine, Vene impeeriumi Läänemere provintside põliste enamusrahvuste eestlaste ja lätlaste emantsipatsioon. Venestusaeg valmistas ette Eesti ja Läti iseseisvust, ilma selleta poleks see võimalik olnud, kuid ühtlasi oli see küll viimane asi, mida venestuspoliitika alustajad ja läbiviijad ise soovisid ja võimalikuks pidasid. Just see pärast me seda võrdusmärki ei panegi.

Keiser Aleksander III võimuletulekuga 1881. aastal hakati varemgi eksisteerinud impeeriumi unifitseerimis-, õigesusustamis- ja venestuspoliitikat läbi viima senisest palju jõulisemalt. Algas tagantjärele venestusajana tuntud periood meie ajaloos. Samas tuleb rõhutada, et ei impeeriumi ääremaade venestamispoliitika üldisemalt ega Balti

provintside oma kitsamalt alanud siis, alanud oli see kõik palju varem. Alul hiilivalt, ajapikku aina avalikumalt.

Venestuspoliitikal oli mitu põhjust. Impeeriumi laienedes oli õigeusklike venelaste suhtarv, isegi kui lugeda viimaste hulka ka ukrainlased ja valgevenelased (nagu tollal tehti), pidevalt vähenenud ja nad ei moodustanud enam elanikkonna enamust. Elati rahvusliku ärkamise, rahvuslike liikumiste sünni ja tegutsemise aegu. Vähemusrahvuste soov ise omaenese kodumaal oma elu ja tulevikku määrata, omada iseendi, mitte kellegi teise ajalugu, ohustas aina enam impeeriumi püsimist. Eriti ilmne oli see ülestõusude tõttu Poola aladel, mis poolakate rahvusliku eliidi, nende šlahta kujul hõlmas ka Leedut, Valgevenet ja osalt Ukrainat.

Ent ka suurvenelasi või õigemini nende rahvuslikku eliiti, milleks 19. sajandi teise poole oludes oli juba eelkõige haritlaskond, oli haaranud rahvuslik liikumine, ja kui väikerahvastel on rahvuslusel tavaliselt defensiivne, alalhoidlik, konserveeriv iseloom, siis suurrahvastel on see agressiivne, suunatud vallutamisele, allutamisele, assimileerimisele, domineerimisele; suurrahvas peab ennast mitte lihtsalt teistsuguseks, vaid vaieldamatult paremaks ja äravalituks juba ainuüksi seepärast, et on suur. Pagana pihta, on see ikka õigeusklik VENE riik või mitte!? Mis õigusega laiutavad MEIE põlistel Balti ääremaaladel mingid baltisaksa parunid omaenese keele, usu, ülejäänud riigist erinevate seaduste ja õiguskorraga!? Ja seda ajal, mil Saksamaa ühinemine on muutnud sellise autonoomia ohuks impeeriumi terviklikkusele võimaliku sõja korral Saksa keisririigiga!? Vene sõdur on need alad vallutanud, valatud vene veri on selle kõik Venemaaks muutnud, kui see algselt isegi nii polnud, siin pole midagi arutada! Ja mis puutub lätlastesse ja tšuhnaadesse, siis need on ilma ajaloo ja oma kultuurita, väljasureva keelega elujõuetud rahvad, keda sakslased on sajandeid rõhunud; nemad ainult tervitavad saksa elemendi mahasurumist ning vene keele, kultuuri, usu ja seaduste maksmapanekut; nende saatuseks on sulanduda suurde vene rahvusse ja saada osa selle maailmajaloolisest missioonist! Sellise mõtteviisi esindajaile oli äärmiselt vastumeelne, vastuvõtmatu ja jahmatav, et veel 1870.–80. aas-

tail pidid keskväimu revidendid ja muud esindajad alatasa nentima: vaatamata poolteist sajandit kestnud elule Vene ülemväimu all pole Läänemere kubermangud endiselt Venemaa!

Veidi Venemaast ja venelastest Eesti varasemas ajaloos

Võib muidugi üldistada niimoodi, et oleme elanud viimased tuhat aastat kahe suurrahva – sakslaste ja venelaste – ja neist tulenenud ohtude vahel, kuid paika peaks see vaid väga kaugelt vaadates. Üldistustega ongi nii, lähemal vaatlemisel on need täis vastuolusid, erandeid ja agasid. Samale tõdemusele pörkaksime, kui üritaksime kujutada just venelasi või Vene riiki eestlaste ajalooliste või peamiste vaenlastena. Peamine välisoht on eri ajal lähtunud erinevatest suundadest, eelkõige lõunast, kuid viimase saja aasta üleelamised on pannud seda unustama ja enamiku inimeste (ajaloo)mälu ei ulatugi kaugemale oma vanavanematest, see tähendab lähedastest, kellega on veel isiklikult kohtunud. Venelased on suurrahvas, kelle õlul (ja täakidel) on viimased 500 aastat püsinud Vene suurriik selle erinevates vormides – ning kes on seetõttu hakanud seda neid endid julmalt rõhunud ja rõhuvat impeeriumit enda omaks pidama, end sellega samastama. Meie ei ole, ning need viimased sadakond aastat, mille kestel alles tekkis eesti rahvuslik ajalooteadus, on muutnud ka tavaettekujutust Eesti ja Venemaa, eestlaste ja venelaste kõrvutielust varasemas ajaloos.

Eesti asub Venemaa ja Lääne-Euroopa piiril, kuid SIINPOOL, Euroopa pool piiri. See piir pole ajaloos olnud pelgalt poliitiline või majanduslik (muide, ka 18. sajandil, juba Vene ajal, püsis tolli-, see tähendab majanduspiir veel mitukümmend aastat), vaid ka kultuuriline ja usuline, mistap isegi Vene ülemväimu alla kuulunud aegadel on Eesti mentaalselt endiselt olnud osa läänest. Eesti on kui vaibaserv, mis ei muutu teise vaiba osaks ka siis, kui viimase alla satub. Kaua võttis seda nõnda eelkõige sinne saksakeelne ülemkiht, kuid 19. sajandil toimunud kultuurilise saksastumise, siinsete sakslaste olme, hoiakute, maitsete ülevõtmise järel hakkasid küsimusele üsna

samamoodi lähenema ka eestlased. Meie-nemad, omad-võõrad, hea-halb...

Paljuski oli sellisel – vahel heatahtlikult üleoleval, vahel põlglikul, varjatult vaenulikul, ajaloost oma ohutundele õigustusi otsival, samas kartlikul – suhtumisel ju õiguski, kuid tooksin ühe kindlasti liialdatud võrdluse. Kujutage ette, et võite valida Eesti naabriks Peipsi taha viimaseks 500 aastaks mõne teise suurrahva või suurriigi, tollal eksisteerinute seast muidugi – keda te valiksite? Näiteks Ameerika Ühendriigid langevad ära, Kolumbus asutas end alles oma esimesele mereretkele, kui Ivan III Narva jõe äärde Ivangorodi ehitada käskis, ehkki eks näiteks mehhiklased võivad ameeriklaste naabruse õnnestavast mõjust muidugi üht-teist jutustada. Räägime eelkõige sakslastest, prantslastest, inglased, türklastest, võib-olla hispaanlastest ja minu poolest ka hiinlastest. Olnuks sakslased pika aja vältel mõlemal pool Eestit, poleks meid kohe kindlasti olemas. Prantslased – eestlased peavad end erakordselt paljukannatanud rahvaks, ent võiks Prantsusmaa naaberalade asukailt uurida, kui tihedalt sealt minevikus matti on võetud ja mida on prantslased teinud nii oma naabrite kui omaenda vähemustega. Inglise – küsigem iirlastelt, kui tore on olnud olla nende naabreiks. Osmanid või mandžude Hiina – ei hakka teemat mitte arendamagi (ehkki teen sellega türklastele veidi liiga – veel 17. sajandi esimesel poolel toimus eriti nende impeeriumi põhjapiiril slaavi, ungari ja rumeenia talupoegade, samuti juutide ja kõikvõimalike seiklejate pidev, massiline, lausa kogukondade kaupa sisse-ränne, sest Osmanite pool piiri oli maksukoormus poole madalam, sotsiaalne mobiilsus palju suurem ja mittemoslemite tagakiusamist veel eriti polnud, selle suurriigi juhtkond aga oli väga rahvusvaheline seltskond).

Olen paaril korral palunud selle küsimuse üle arutleda ajalootudengeil ja lõpuks on ikka jõutud järeldusele, et las parem see Venemaa olla meie naabriks edasi... Järeldus sellest jutust on, et vaatamata sagedasele ja kultuuritõrke tõttu võimendunud ettekujutusele just Vene naabruse erilisest hukatuslikkusest on tegemist pigem kõikidele suurrahvastele omase nähtusega; ühegi kõrval pole olnud kuigi hea elada.

Vaatamata muinaseestlaste tõenäolisele osalemisele Vana-Vene riigi loomises ja venelaste Jurjevi linnuse eksisteerimisele Tartu kohal pooleteise inimpõlve vältel 11. sajandil ei kuulunud Eesti ala muinasaja lõpus otseselt Vene mõjusfääri (see on küll kahtlasevõitu termin – me ei kuulu sinna formaalselt ju ka praegu, ometi mõjutab Venemaa meid õige mitmel moel) ja viimane ei kujutanud Pihkva feodaalvabariigi ja selle selja taga oleva Novgorodi kujul endast ka erilist ohtu. Üldiselt oli nii ka keskajal, kuni Moskva-Venemaa laienes Vana-Liivimaa piirideni, viimane aga sattus reformatsioonisegaduste tõttu sisesse kaosesse.

Vanavene, hiljem vene asukaid oli Eestis mingil määral pidevalt enam kui tuhande viimase aasta kestel. „Vene“ asustuseks loeti minevikus ka õigeusklike vadjalaste enklaave, mis korduvalt tekkisid, eestistusid ja taastekkisid. Kui näiteks Karl XII käis oma Laiusel talvitumise ajal 1701. aastal talupojapulmas, siis tema õele saadetud kirjelduse järgi otsustades just õigeusupulmas – ka praegune Jõgevamaa on osa ajaloolisest Vadjamaast või eesti-vadja segaalast. Üle sajandi varem, Liivi sõja ajal, tekkisid ajutiselt, umbes üheks inimpõlveks vene enamusega linnalised asulad – possaadid – vähemalt Tartu, Narva ja Rakvere ümber, kuid ka Vastseliinas, Kirumpääl ja mujal. Selle sõja aegseid hirmsaid rüüstamisi kirjutame eriti Russowi mõjul eelkõige venelaste ja tatarlaste arvele, kuid pool Eestit oli kohe sõja algusest ja enam-vähem kõik muud alad samuti aastaid nende võimu all – seal tapsid ja rüüstasid sellal arusaadavalt hoopis teised. Ida-Eestit tabas uus mõneaastane Vene okupatsioon 1650ndail. Tänapäevani püsinud vene vanausuliste külad rajasid Peipsi äärde samuti alates 17. sajandi keskpaigast, ent eriti 18. sajandi algusest siia usulise tagakiusamise eest pagenud.

Vene võimu alla sattumist Põhjasõja tulemusena on kombeks hinnata negatiivselt. See on ka arusaadav, eriti otseselt eestlaste seisukohast, sest püsis ju pärisorjus seetõttu veel terve sajandi. Samas, aadliomavalitsuse kõigi õiguste taastamine, mõisate restitutsioon ja seeläbi pärisorjuse taastugevdamine olid Põhjasõja teistsuguse tulemuse puhuks kokku lepitud ka Rootsi krooniga. Pärisorjus –

sunnismaisuse mõttes – taastus samal ajal ka näiteks Taanis ja kaotati nii seal kui siinsetele „saksa“ provintsidele ka Rootsi ja Vene ajal peamiseks eeskujuks olnud Põhja-Saksamaal lõplikult 19. sajandi alul.

Kombeks on öelda nii, et Vene võimu alla sattumine tähendas talurahva õigusliku seisundi madalseisu, viidata Roseni deklaratsioonile (mis tegelikult oli küll vaid Liivimaa maanõuniku Otto Fabian von Roseni isiklik arvamus, pahane reageerimine Peterburist tulnud järelepärimisele seoses ühe Eestimaa mõldri, Vohnja Jaani kaebusega oma mõisniku, alles äsja aadlisse tõusnud endise tallinlase Heinrich Baeri vastu 1739. aastal) ja võtta seal esitatut tegelikkusena. Tegelikkus, nagu oleme eelnenud lugudes juba näinud, oli teistsugune; õiguslikus mõttes ei langenud eesti talupoeg kunagi vene talupoegade olukorda. Roseni deklaratsiooni ja Eestimaa rüütelkonnalt samas vaimus saadetud vastuste mõte oli muus: see on meie sisemine, mitte kesk võimu asi!

Paarkümmend aastat hiljem, 1760ndail, kui selsamal Liivimaal hakati Katariina II valgustuspoliitika survele talurahva tegelikkuses kehtivaid õigusi aadli omavoli piiramiseks uutesse kaitseseadustesse raiuma, selguski, et praktikas oli talupoegadel endistviisi omandiõigus oma vallasvarale, koormised olid normeeritud, mitte mõisniku suva, ja nii edasi. Samas on muidugi selge, et kui aadli autonoomia ja võim tugevnesid, siis toimus see kellegi teise arvelt. Need teised olid nii kesk võim kui kõik maa mitteaadellikud seisused. Ent vastupidine näide: peagi pärast Vene võimu alla minekut pakuti Virumaa riigimõisate talupoegadele, et nad võtaksid mõisad ise kollektiivselt rendile, hakkaksid ise vastutama sealsete maksude laekumise ja koormiste kandmise eest. Talupojad keeldusid – saadetagü neile aga mõisnikke!

Vene ajaloolased ja propagandistid on ikka rõhutanud, et Vene võimu alla sattumisega algas „kahesaja-aastane rahuperiood“. See on küüniline väide, sest tähendab ära tõlgitult ju: pääsesite meie edasistest rünnetest, sest sõime teid juba ära! Lisaks pole see päris tõene, sest sõjad riivasid edaspidigi ka Eestit, ehkki otseselt selle pinnal enne Esimest maailmasõda tõesti lahinguid ei löödud. Sõdades osaleti Vene

laevastikku ja sõjaväge – kohati lausa veerandit selle kogusuurusest – majutades, toites, kattes, vedades, kõrgendatud sõjamakse tasudes, alates 1797. aastast tasuti ka verekümni nekrutite näol. Ent samas on jutus oma tõetera; tõepoolest „pommid ei kukkunud pähe“, kui ühe meie praegusaja naispoliitiku (jäägu tema nimi nimetamata) Nõukogude okupatsiooni õigustavaid sõnu varasemale ajale üle kanda.

Venemaa omandas tegelikult kümmekond aastat varem vallutatud Eesti- ja Liivimaa (koos Ingerimaa ja Käkisalmla läniga) juriidiliselt Rootsilt Uusikaupunki rahulepinguga 1721. aastal. Tavaliselt ei teata, et lepingu ühe salapunkti kohaselt pidi Venemaa need alad välja ostma, makstes selleks veebruarist 1722 kuni septembrini 1724 mitmes osas kaks miljonit taalrit (1,5 miljonit rubla) hõbedas. Maksed tehti Amsterdami pangamajade kaudu ja olid Venemaale suureks koormaks – nii suureks, et vahepeal pidi Peeter I isegi peatama palgamaksed vene ohvitseridele ja ametnikele (välismaalastele ja nendega võrdsustatud baltlastele maksti nende kaks korda kõrgemaid palku edasi) või tegema neid nii-öelda natuuras, kroonuladudesse seismajäänud kaupades. Vene impeeriumi riigieelarve oli tollal ainult umbes kaheksa miljonit rubla aastas ja kulus enam kui 90 protsendi ulatuses armeele, laevastikule ja välispoliitikale – seega lihtsalt polnud seda raha kusagilt mujalt võtta. Pingutamisele (et hilinemine mingeid õiguslikke komplikatsioone kaasa ei tooks) vaatamata jäädigi maksetega hätta ja viimase osamakse kvii-tung saadi Rootsilt alles märtsis 1727.

Sõjaline kontroll välja arvatud, jättis Venemaa Eesti- ja Liivimaa õige mitmekümneks aastaks nende endi hooleks. Ka sõjalist võimu evinud kindralkubernerideks määrati siia pikka aega enamasti välismaalasi, (tsiviil)kubernerideks kohalikke baltlasi. Kehtima jäid Rootsi-aegsed seadused ja maksukorraldus, selle soodustusega pealegi, et korralised maksud ei pidanud pärast elanikkonna ja maksulaekumiste sõja-eelsele tasemele taastumist enam tõusma – elanikkond aga taastus kiiresti.

Vene ülemvõim tekitas peagi mõneks ajaks majandusbuumi, mis oli lisaks varasemast madalamale maksukoormusele seotud parima asjaga, mille Vene võim Eestile üldse kaasa tõi – suurlinna Peterburi tekkega. Impeeriumi pealinna lähedus tähendas kaubanduse elavnemist ja suuri kroonutellimusi viljale, viinale, tapaloomadele. Need vähenesid järsult alles 18. sajandi lõpus, sest ei suudetud enam hinnas konkureerida Vene-Türgi sõdade käigus vallutatud, asustatud ja kasutusele võetud Lõuna-Venemaa ja Ukraina mustmullavööndi palju odavamate toodetega. Peterburi oli rajatud impeeriumi läänestamisprojekti silmas pidades, sinna ja sealt liikus pidevalt kaupu, teadlasi, kunstnikke, arhitekte, näitetruppe, mis ja kes läbisid enamasti ka Eesti- ja Liivimaad, kes sellest samuti võitsid.

Pärast Põhjasõda algas vene kaupmeeste sisseränne Eesti linnadesse, eriti Tallinna ja Narva. Viimane kuulus muide Peterburi kubernangu – oli juba Rootsi ajal kuulunud Ingerimaa koosseisu, olnud kaua selle pealinn. Eriti Tallinnasse asus hulgaliselt ka ajutisi asukaid, nõndanimetatud ogorodnikuid, aiapidajaid, tavaliselt obrokile (rahaandamile) lastud pärisoriseid vene talupoegi, kes tulidki siia mõneks aastaks äärelinnades aiamaid pidama ja sellega raha teenima. Aiandus oli siinmail nimelt alles üsna lapsekingades. Muide, nii oli see veel üpris kaua. Veel sõdadevahelises Eesti Vabariigis oli tavaline kurgisalat restoranides suhteliselt kallis luksustoit ja Nõukogude diplomaadid kirjutasid, et saatkonna vastuvõttudel ahmivad eestlased puuvilju.

Ehkki venelased olid alalisest elanikkonnast väikene osa, moodustasid nad Napoleoni sõdade järel Tallinnas enam kui poole kinnisvaraomanikest – tõsi, neile kuulus kinnisvara koguväärtusest siiski väike osa, üldiselt eeslinnades ja pealegi muutus see mingite seni veel korralikult läbi uurimata mõjurite või protsesside tõttu peagi. Vene keel hakkas suuremates linnades tasapisi muutuma kolmandaks kohalikuks keeleks, ehkki üldiselt sellega enne venestusaega siinmail hakkama ei saanud.

Tollastel eestlastel – talupoegadel – polnud mingit põhjust vaadata oma vene seisusekaaslastele ülalt alla. Eesti talupoegade ülemkiht –

taluperemehed – elasid küll üldiselt õiguslikult kaitstumalt ja jõukamalt kui palju võrdustavamates ja kogukondlikemates oludes vene talupojad, kuid viimaste seas polnud üldiselt nii viletsal järjel kihte kui meie maatamehed, kes said oma elatise teomeeste või sulastena. Ka olme rääkis kaua pigem vene talupoegade kasuks. 18. sajandi vene reisijad märkisid vahel, et sellist räpasust nagu Eesti- ja Liivimaal (selle eesti osas enam ja läti osas vähem) vene talurahva seas ei kohta. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel kirjutas 1770ndail, et eestlaste seas hakkab kaduma komme, et naised teevad kodutöid palju ülakehaga. Teisal toob ta eestlaste lätlastest mahajäämuse näiteks selle, et lätlased kasutavad magamisel tekke, eestlased katavad endid aga endiselt kasukaga.

19. sajandi teisel poolel, kui eestlased tänu koolihariduse üldiseks muutumisele, talude pärieksostmisele, linnadesse asumisele, üldisele elujärje paranemisele sakslaste kombed, maitSED, moed ja suhtumised üle võtsid, võtsid nad üle ka viimaste üleoleva hoiaku venelaste, eelkõige lihtsate vene inimeste suhtes, mida süvendas värskelt omandatud kultuuriline võõristus. Eks värskelt pöördunud ole ikka omas usus ägedamad. Kuid millegagi ärbelda polnud eriti ka siis. Lihtsalt meeldetuletuse korras: kui keiserliku Saksamaa okupatsioonivõimud 1918. aastal enda jaoks Eesti oludest pilti löid, selgus nende kohkumuseks muuhulgas, et ainult paaril protsendil taludest on olemas väljakäigud. Kohe anti karm käsk need kõikjal rajada.

Balti provintside autonoomia käis nii Vene aadlile kui tsentraliseeritud võimuaparaadile muidugi närvidele ja juba Katariina II alustas nende unifitseerimist ülejäänud impeeriumiga. Keskusest vaadates tundus nii ka lihtsalt mõistlik. Aastal 1783 laiendati Eesti- ja Liivimaale Venemaa maksusüsteem ja tugevamat politseivõimu taotlev asehalduskord. Viimane sisaldas Vene oludes aadlile ja linnadele omavalitsuse andmist, kuid siinsele avarale autonoomiale tähendas see hoopis piiranguid, riigivõimu surve kasvu. Ametnike hulk enam kui kahekordistus. Paul I võimuletuleku järel õnnestus rüütelkondadel saavutada 1797. aastal senise autonoomia taastamine, kuid mitte päris kõiges. Niimoodi, samm-sammult kärbiti seda ka järgnenud

aastakümnetel. Suruti peale õigeusku ja laiendati õigeuskiriku õigusi, kehtestati ükshaaval üleriigilisi seadusi, eriti 1860ndail–70ndail, Aleksander II suurte riigireformide ajastul, mis puhastasid teed kapitalismile ja kodanlikule demokraatialle. Ma pakuksin suure murrangu aastaks 1869.

Kuid siinsed vanad privileegid ja teistsugune õiguskord ei lasknud kõigel sündida. Suurematest reformidest hakkas siin kohe ja piiranguteta kehtima vaid üldise sõjaväekohustuse sisseviimine (1874) senise nekrutiks võtmise asemel. Balti provintssides ei saanud näiteks kehtestada Vene semstvoseadust, sest rüütelkondade omavalitsus oli teel risti ees ja semstvokorraldus ei sobinud ka üldiste oludega. Semstvod oleks küll omavalitsuse ulatust ja kompetentsi kärpinud, kuid lasknud maakonna ja kubermangu tasemel võimust servapidi osa saama ka taluperemehed, kelle vaatepunktist oli ju vähetähtis, kui suurte volitustega oli enne seda olnud rüütelkondade autonoomia. Aastakümneid hiljem, pärast 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni Eestile antud omavalitsus oligi sisuliselt semstvo volipiirides, väiksemate õigustega kui oli olnud rüütelkondade omavalitsus – ja me kuulutame selle oma ajaloos uhkelt autonoomiaks ja suureks võiduks. Mida see oligi.

Vene linnaseadus siiski laiendati 1877. aastal Balti kubermangu-
dele; sellega said linnavalitsuste valimisel hääleõiguse kõik maksu-
maksjad – ent muidugi vaid mehed ja hääle erineva kaaluga, vastavalt
maksutsensusele. Tänu sellele jäi võim tegelikult kui mitte päris
samade inimeste kätte – sest paljud astusid omas solvumises demonst-
ratiivselt kõrvale –, siis samade ringkondade kätte ikka. 1892. aastal
linnaseadust muudeti, kuuriad kaotati, maksutsensus asendati
varandutsensussega, mis soosis majaomanikke, kelle seas oli juba
omajagu eestlasi.

Siia ei saanud näiteks laiendada ka uut Vene kohtuseadust, sest see
viis sisse angloameerika stiilis vandekohtud, siin aga oli iidne Rooma
õigusel rajanev õigustraditsioon, mis oli hiljuti Balti provintssiaal-
õiguse köidetes ka kodifitseeritud ja milles vandemeeste õiglustunne
ei maksnud dokumentaalselt tõestatud õiguse kõrval midagi. Ei
maksa tänase päevani, olgu öeldud – ka hilisemas Eesti Vabariigis oli

tsiviilseadustikuks Balti eraseadus ning Teise maailmasõja eelne kord oli iseseisvuse taastamise järel uue õiguskorra kehtestamisel aluseks. Euroopa Liidus on lähtealuseks samuti kontinentaalne, Rooma õigus. Kui jutt aga juba sellele läks, siis kriminaalkoodeksiks oli sõjaeelses Eesti Vabariigis endiselt Tsaari-Venemaa nuhtlusseadustik.

Venestusaja põhisisu ja tulemused

Pikema ettevalmistuse järel hakkasid uued venestusreformid 1880ndatel pihta. Aastal 1888 ühtlustati Balti kubermangude politseikorraldus ülevenemaalise, see tähendab loodi riiklik politsei, kaotati vanad haagi- ja sillakohtud. Tugevdati kontrolli nii saksa kui eesti seltsitegevuse üle. Aastal 1889 kehtestati, piirangutega küll, kuid ikkagi Vene kohtusüsteem: kaotati seisislikud kohtud, maksvusele pääses kodanike õigusliku võrdsuse põhimõte; kohtuprotsessid muudeti avalikuks, loodi advokatuur. Valdade arvu kärbiti kaks ja pool korda ja pandi nende üle valvama talurahvaasjade komissarid. Ametikohtadele hakati sakslaste asemele määrama venelasi, kes ei tundnud aga enamasti olusid ega osanud kohalikke keeli. Seetõttu edutati eslotsa ka eestlastest ja lätlastest asjamehi, kui neil aga vene keel suus oli.

Reformid tähendasid ühtlasi vene keele ja meelega pealesurumist kõiges ja kõikjal, kus võimalik. Sellest sai asjaajamiskeel ka riigi- ja omavalitsusasutustes ning kohtutes. Vene keel muudeti järk-järgult ka sisuliselt ainsaks hariduskeeleks. Saksakeelne kesk- ja kõrgharidus asendus venekeelsega. Väga kõrgetasemeline saksakeelne Dorpati (Tartu) ülikool, mis oli vast peamine asi, mille järgi Eestit 19. sajandil maailmas üldse teati, muutus venekeelseks Jurjevi ülikooliks, mille tase langes. Rahvakoolid allutati Vene haridusministeeriumile (see oli olnud üks üheksast nõudmisest Jakobsoni juhitud eesti seltside saadikute märgukirjas kohtumisel uue keisri Aleksander III-ga 1881. aastal, ühtlasi just see punkt, mille pärast Jakob Hurt märgukirjale alla polnud kirjutanud, ja mille kroonu vaat et ainsana ellu

viis), vahetati välja suur osa õpetajaskonnast, eesti keelt tohtis peagi kasutada vaid esimesel õppeaastal, edasi jäi ainult luterlik usuõpetus emakeelseks. Isegi selleks ajaks juba aastakümneid ette valmistatud Aleksandrikool avati lõpuks venekeelse, põllumajanduskallakuga linnakoolina, milles eesti keel oli vaid üks õppeaine.

Kuid ärme eksi oma hinnangutes tõest liiga kaugele. Näiteks väidetakse sageli, et venestusajal langes õpilaste üldarv ja see näitavat, et lapsi käis vene õppekeele tõttu vähem koolis. See ei saa muidugi paika pidada. Jutt on koolikohustuse ajast; kui õpilasi oli vähem, sai see nii olla vaid sündimuse vähenemise tõttu, viimane aga tulenes eestlaste jõudmisest demograafilise arengu uude faasi. Või teine näide: väidetavalt olevat eestlastest nekrutite (nüüd juba ajateenijate) seas järsult langenud kirjaoskus. Taas – ei saa nõustuda. Meenutan jälle üldist koolikohustust, üleüldse hariduslikku edenemist (millest kohe) ja elujärje paranemist. See langus saab olla vaid statistiline silmapete: näiteks võidi varem küsida lugemis-, hiljem aga kirjutamisoskust, või kirjaoskust alul oma emakeeles, hiljem kitsamalt vene keeles. Rahvakoolides oli sunduslik venekeelsus sageli vähemalt osalt näiline; Arno Tali, Raja Teele ja Joosep Tootsi Paunvere kool on üks selline venekeelne algkool. Et jutt aga kirjaoskusele üldse läks, siis venestusaja hakul polnud see eestlaste seas veel päris üldine. Veel 1881. aasta rahvaloenduse andmeil oli isegi Tallinna linnaeestlaste seas kirjaoskamatu 10 protsenti.

Edasi, vene keele oskamine avas eestlastele senisest avaramad võimalused edasiõppimiseks. Varem oli eestikeelne olnud vaid algharidus, juba meie praeguses mõttes põhiharidus, rääkimata gümnaasiumi- ja ülikooliharidusest, tuli omandada saksa keeles. Saksa keelega oli Vene riigis midagi edasi teha vaid Tartu ülikoolis (see oli nüüd jälle suur üldistus, tegelikult oli mõni vähem oluline võimalus veel), kuid see oli väga saksik ja eestlasi tõrjuv; edasiõppimisel Saksamaa kõrgkoolides (mida tuli siiski ette) olid ees riigipiir ja suured kulud. Isegi gümnaasiumiastmel olid eestlased olnud tõrjutud, baltisakslastega võrreldes suhteliselt võttes mitukümmend korda vähem esindatud (kuid baltisakslasi endid oli muidugi palju vähem,

mistõttu absoluutarvudes polnud pilt nii kole), venestusajal jõudis eestlastest gümnasistide suhtarv aga järele soomlaste vastavatele näitajatele. Venekeelse baasharidusega pääses nüüd hõlpsamini ülikooli nii Tartus (sest seal polnud enam eestlust teadlikult takistavat sakslust) kui mujal Vene riigis, eelkõige Peterburis. See oli igal juhul odavam kui välismaal, stipendiumivõimalused avaramad ja nii edasi. Peterburi ja tehnilise hariduse osas Riia olidki peamised eestlaste edasiõppimiskohad, olulisemad kui Tartu, ja tudengite arv tõusis eriti 20. sajandi algusaastatel. Kõrgharidusega eestlaste arv kasvas tänu sellele mitu korda, Eesti Vabariigi loomise ajaks oli neid umbes 900. Kohutavalt väike hulk, kellega tuli nüüd üles ehitada oma riik. Ent vaid paar aastakümnet varem, kui venekeelse hariduse mõju polnud veel toimima hakanud, oli neid olnud alla kahesaja...

Üheks venestuse tööriistaks oli õigeusu pealesurumine, millest on eespool juba juttu olnud, sestap väga lühidalt. Pruugiti nii piitsa kui präänikut. Viimaseks olid paremad karjääriväljavaated – õigeusku läinud talupoegadele anti riigimõisatest maad. Toompeale kerkis Aleksander Nevski katedraal, Alutagusele Pühtitsa (Kuremäe) nunnaklooster, lisaks uusi kirikuid üle maa.

Eesti ja läti rahvusliku liikumise peavoolu tegelased – Eesti puhul siis Jakobsonlased – esialgu tervitasid venestusreforme, nägid selles oma ammuste tsaarivalitsusele pandud lootuste täitumist ja aitasid kõigele jõudumööda kaasa. Kui esimesed sammud tehtud, oli hiljem juba raske kõrvale astuda, vanatühi võtab aga näpu asemel ikka terve käe. Carl Robert Jakobson ise seda küll nägema ei pidanud, tema suri 1882 vaid 41-aastaselt kopsupõletikku, jättes oma perele päranduseks 17 000-rublase võlakoorma. Ent elanuks ta, olnuks temalgi raske kõrvale jääda – oli ju ta oma ema venelanna, Jelizaveta Jegorovna Mihhailova, erusoldati tütar Valgast.

Esialgne mõlemapoolne pooleldi nagu liitlassuhe muutus õige pea vastastikuseks umbusuks. Eestlased veendusid, et riigivõimu kaugemad eesmärgid neile midagi head ei tööta ja riigivõim omakorda tunnetas saksluse mahasurumise järel tugevnenud eesti ja läti rahvuslusest, „separatismist“ tulenevat ohtu, mille eest baltisakslased

ammu hoiatanud olid. See sundis riiki peagi taas osalisele koostööle rüütelkondadega, kuid vene keele ja õigeusu pealesurumises erilisi mõõndusi ei tehtud. Rüütelkonnad säilitasid siiski kubermangu tasemel oma maaomavalitsusmonopoli ja kontrolli luteri kiriku üle, mida olnukski ju õige keeruline „venestada“. Olgu veel lisatud, et siinsest väiksearvulisest sakslaskonnast lähtuv „oht“ Vene suurriigile oli pelk silmapete, viirastus; hilisem ajalugu näitas, et enamik balti-sakslastest jäi Vene kroonile enam-vähem lojaalseks kuni monarhia varisemiseni 1917. aastal.

Eestlasi oli riigiametnike sekka sattunud muidugi varemgi ja ikka oli vähemalt osa neist üritanud varjatult ka eesti asja ajada. Näiteks koondati kõikide Liivimaa eestikeelsete ajalehtede, ajakirjade ja raamatute tsensuur 1869. aastal varasema Tartu asemel kubermangulinna Riiga ja tsensoreiks määrati sealse õigeusu vaimuliku seminari kaks eestlasest õpetajat, mõlemad ise samuti õigeusu-preestrid. Järgnev on väljavõte tsensor Mihkel Suigusaare kirjast C. R. Jakobsonile. Kiri pole dateeritud, kuid peab pärinema 1870. aastast, sest käib Jakobsoni „Kolme isamaa kõne“ kohta, mis ilmusid järgnevalt raamatuna tolsamal aastal. Kirja väljajäetud lõpuosas tellib Suigusaar Riia seminarile Jakobsoni eestikeelseid koolilugemikke ja õpetab, kuidas hõlpsamini kirjavahetust pidada.

Auuwäärt eesti sõber!

Ütelge mule ommeti, mis pean mina Teie kalli manuskriptiga tegema? Esimest korda wist, ma arwan, tahetakse eesti keeli trükkis neist asjust, mis Teie kõnedes on, Eestlasele ka tõt wälja ütelda ja sest tale märku anda, mis ta on olnud, mis tema on, mis temast wõib saiija ja mis temaga tehakse – ja siiski ikka tahab tee kinni jääja. Haleda südame ja nukra meelega annan Teile teäda, et nüidsel ael on weel wäga kardetaw nisugusid mõnusaid kõnesid, nagu Teie kõned on läbi lasta ja see pärast peawad naad kas ehk ümbertehtud saama ehk kogoniste ära keeletud. Aga kui Teie manuskriptist saab midagi maha kustutud, siis jääb ka ta kõigest omast paremast tuumast ilma ja Teie kallis ja wägew töö saab raisatud, ära solgitud; kahjo ka jälle kui ta muutumas

saab ära keeletud, siis jo Teie jääte jälle omast manuskriptist ilma, nagu ühest juba enne ilma jääte. Palun Teid rutemalt mule wastust anda. ...

(Eesti Kirjandus 6/1924, lk 270–271).

Venestusperiood tähendas niisiis survet eelkõige baltisakslastele, kelle võim ja kaalukus sellal vähenesid. Ka nende arv vähenes, kuid venelasi lisandus esialgu vähe. Kolme peamise rahvusrühma arvukus ja suhtarv oli Eestis 1881. ja 1897. aasta rahvaloenduse andmeil järgmine:

	1881		1897	
<i>Eestlased</i>	790 900	89,8%	868 200	90,6%
<i>Sakslased</i>	46 700	5,3%	33 500	3,5%
<i>Venelased</i>	29 000	3,3%	38 300	4,0%

Kui neid andmeid vaadata, torkab silma eelkõige sakslaste arvu järsk vähenemine. Kindlasti oli mõnevõrra juba ka väljarännet Saksamaale, kuid mitte nii palju, mitte tuhandeis. Peamine peab siin olema see, et paljud end varem sakslastena eksponeerinud kadakad hakkasid nüüd jälle eestlasteks, mõned ehk ka venelasteks. Muide, üsna suur osa Peterburi „sakslastest“ oli tegelikult eestlased-lätlased.

Tallinnas langes sakslaste osakaal samal ajal 25,4 protsendilt 16,1-le, venelaste oma aga ... samuti langes, 17,2 protsendilt 16-le. Kasvas eelkõige eestlaste osakaal, 53,8 protsendilt 62,7-le. Venelaste arvukus tõusis Tallinnas järsult alles vahetult enne Esimest maailmasõda ja selle ajal, suurte laevaehitus- ja muude metallitööstustehaste ning Peeter Suure merekindluse rajamise tõttu – kuid langes peagi sama järsult osa tehaste ja ametiasutuste Venemaale evakueerimise, põgene- miste ja väljarännu käigus aastail 1916–1920. Eesti Vabariigi esimese, 1922. aasta rahvaloenduse ajal oli neid Tallinnas 6,1 ja Eestis (1881. ja 1897. aasta loenduste piires, st ilma Petserimaa, Narva ja Valgata, mis lisasid venelastele rohkem kui teist nii palju) 3,7 protsenti. Sakslasi

oli Tallinna jäänud 5,6 ja Eestisse 1,7 protsenti. Kõik need suhtarvud langesid edaspidi veelgi.

Kokkuvõttes oli venestusajaj eestlaste jaoks nii halba kui head, eriti selle lõpuaastail oli pessimismi ja masendust palju, kuid objektiivselt võttes oli periood pigem positiivne. See oli aeg, mil ühiskond moderniseerus, eestlaste osakaal ja tähtsus selles tõusid, kasvas kaader tulevase Eesti Vabariigi jaoks. Venestusperioodi lõpul, 1905. aasta revolutsiooni eelõhtul ja selle järel, oli areng jõudnud nii kaugele, et eestlased tõusid suuremates linnades võimule või seda jagama. Esimene eestlasest linnapea oli proviisor Johannes Märtsen Valgas 1901. aastal.

Detsembris 1904 võttis eesti-vene valimisliit sakslastelt võimu Tallinnas. Taktikalistel kaalutlustel pani eesti enamusega linnavalikogu linnapeaks venelase Erast Hiatsintovi, aselinnapeaks, tegelikuks asjade suunajaks ja hiljem linnapea kohusetäitjaks oli Konstantin Päts. Revolutsioonisegaduste järel, mille käigus Hiatsintov tagasi astus ja Päts maalt põgenema pidi, sai 1906. aastal esimeseks eestlaseks Tallinna linnapea ametikohal insener-arhitekt Voldemar Lender (1876–1939, linnapea aastani 1913).

Tema järgi hakati muide nimetama 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses Tallinnas levinud lihtsat kahekorruselist, puidust, ainult ühe kivist tuletõkkeseinaga, väikeste üürikorteritega majatüüpi. Esimene eestlasest Tallinna linnapea oli nimelt ka ehitusettevõtja ning juhtis ühtlasi hulk aega linnavalitsuse ehitusosakonda ja omaenda ehituskontorit, kiiresti lisanduvad eestlastest linlased vajasisid aga peavarju. Kui rahval jõukust lisandus, arenes Lenderi majatüüp edasi Tallinna puuagulite levinuimaks, nn Tallinna majaks, millel on kivist ka trepikojaosa.

Aastal 1879 asutatud (1881. aastal riigivõimude kinnituse saanud) kaubalaevaseltsi Linda aktsia. Linda oli rahvusliku liikumise suurim majanduslik ettevõtmine. Linda loodi lätlaste eduka laevaseltsi Astra eeskujul – nagu õige mitmed teisedki ärkamisaja ettevõtmised olid kopeeritud veidi varem „ärkanud“ lätlastelt. „Loogika“ asja taga oli see, et terav maapuudus ei lase eestlastel majanduslikult edukad olla, mistap tuleb väljarändamise vältimiseks hakata kündma vetevarusi. Tallinnas rajatud selts laiendus kiiresti enam kui tuhande liikmeni (aktsionäriini) ja väljapoole Eestimaa kubermangu, sellel olid abiseltsid Peterburis, Narvas, Kolgal, Rakveres ja Tartus. Enamik liikmeid polnud ise merega seotud, vaid lootsid lihtsalt seltsi edust osa saada. Osteti kaks kaubalaeva ja esiotsa kõik sujus, raha voolas muudkui juurde ja aktsiakapital paisus üle 200 000 rubla. Ent omavaheliste tülide, juhtkonna oskamatuse ja kuritarvituste tõttu muutus selts 1892. aastal maksejõuetuks ja likvideeriti järgmisel aastal. Pankrotimenetus ise venis üle sajan-divahetuse. Lõpuks said aktsionärid igalt investeeritud rublalt tagasi vaid 22 kopikat.

Rahvusliku ettevõtena esitletud ja käsitatud Linda pankrot oli eestlusele raske löök, ehkki selle majanduslikku mõju on üle hinnatud – näiteks paigutasid talupojad ainuüksi Eestimaal juba 1860ndail pea igal aastal Aadli Krediitkassa laenuobligatsioonidesse üle 100 000 rubla. Samal 1893. aastal, mil suleti Linda, pandi C. R. Jakobsoni kunagise ühe lähema kaasvõitleja, nüüd venestuse poolele üle läinud Jakob Kõrvi pealekaebuse alusel kinni rahvusliku liikumise peamiseks keskuseks jäänud Eesti Kirjameeste Selts. Eesti Aleksandrikooli peakomitee oli suletud juba kümnendijagu varem, 1884. aastal, kasutades ära selle presidendi kohalt maha valitud Jakob Hurda kaebust. Ka toona oli algpõhjus olnud majanduslik. Johann Köler soovis saada Aleksandrikooli kapitalist paarikümnetuhandelist laenu, et osta Kuntaugani mõis Krimmis, et see siis tükeldada ja osaliselt eesti ümberasujaile edasi müüa. Enamik oli laenuga nõus, kuid see olnuks põhikirjavastane ja niigi väljarändamise suhtes tauniv president Hurt keeldus, mispeale valiti ta maha, kaebas ära ja komitee suleti. Riigivõim kasutas juhust, võttis kogutud raha (samuti veidi üle 100 000 rubla) oma kontrolli alla ja avas Aleksandrikooli 1888. aastal venekeelse õppeasutusena. Jakob Hurdal oli Kuntaugani mõisaostu suhtes siiski õigus – see oligi vist mõne rahvusaaslaste punutud petuskeem, mis laostas varem üpris heal järjel Köleri, sundides teda mõneks ajaks võlausaldajate eest isegi välismaale pagema. Ainuüksi tema kaotas selle afääriga u 60 000 rubla, teised mõisast maatükke ostnud eestlased kokku veel sadakond tuhat. Kordame üle, et kõik need segadused toimusid venestusajal...

